

Žodis gydo, žodis žeidžia: užkalbėjimai lietuvių gydymo praktikoje

Su magija susijusių fenomenų sritį tirti sunku dėl daugelio priežasčių. Tradiciškai šitos srities informacija pateikėjų (neretai ir rinkėjų) laikoma ezoterine, todėl sunkiai fiksuojama, o jei ir fiksuojama, užrašoma informacija dažnai yra fragmentiška, supaprastinta, kai kurie jos elementai neretai neatspindi bendros visumos, konteksto. Kitas svarbus dalykas – maginei sričiai skirtingų reiškinių, objektų klasifikacijos problema. Mokslinei folklorinei analizei aktualios žanrų skyrimo ribos šioje srityje ypač problemiškos, žanrai čia susipynę, sunkiai atskiriami vieni nuo kitų; šis skyrimas tegali būti sąlygiškas. Tai sunkina magijos tyrimus, o ką jau kalbėti apie pačios maginės srities fenomenų išskyrimą iš bendro tikėjimų, mitologijos, religijos, liaudies žinijos ir kitų kultūros sričių konteksto.

Nepaisant to, atitinkami tyrimai yra svarbūs, norint geriau suprasti tiek minėtas, tiek nepaminėtas kultūros sritis. Pavienių lietuvių magijai skirtų mokslo darbų pasitaikė nuo pat XX a. pirmosios pusės, prie šios tyrimų srities nuolat grįžtama ir šiais laikais. Tiesa, kol kas neturime išsamios studijos, įvairiopa nagrinėjančios nei tradicinę, nei šiuolaikinę lietuvių magiją. Dažniausiai yra analizuojamas vienas ar kitas su lietuvių magija susijęs reiškinys, aspektas, maginiai veiksmai aptariami tam tikros socialinės grupės, regiono, tam tikros veiklos srities rėmuose. Tas pat pasakytina ir apie specifinės su magija sąlygiškai susijusios užkalbėjimų, pagrįstų tikėjimu magine žodžio galia, tyrimus.

Tačiau džiugina tai, kad pastaruoju metu pasirodė kelios reikšmingos šios srities šalti-

nių publikacijos. Tai Ritos Balkutės surinktās medžiagos pagrindu parengtas Lietuvių liaudies kultūros centro serijos *Gyvoji tradicija* elektroninis šaltinių leidinys *Liaudies magija: užkalbėjimai, maldelės, pasakojimai XX a. pab.–XXI a. pr. Lietuvoje*¹, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto 1993–2003 m. vykdyto projekto „Lietuvių užkalbėjimų kompiuterinio duomenų banko kūrimo“ pagrindu parengta *Lietuvių užkalbėjimų duomenų banko kompaktinė plokštelė*² ir skaitmeninis leidinys *Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai: Elektroninis sąvadas*³. Dabar lietuvių tradicinės kultūros, liaudies magijos mėgėjus bei tyrėjus pasiekė dar vienas minėto projekto tyrimų metu parengtas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto lietuvių užkalbėjimų kompiuteriniame duomenų banke esančių gydymų užkalbėjimų šaltinių rinkinys – solidi akademinė tipologinė folkloro publikacija *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*⁴.

Rinkinio sudarytoja, tipologinės sistemos kūrėja, įvadinės knygos dalies ir užkalbėjimų tipų aprašų autorė – Lietuvių literatūros

¹ *Liaudies magija: užkalbėjimai, maldelės, pasakojimai XX a. pab.–XXI a. pr. Lietuvoje*, sudarytoja R. Balkutė, spec. redaktorė M. Zavjalova, CD-ROM, Vilnius, 2003.

² *Lietuvių užkalbėjimų duomenų banko kompaktinė plokštelė*, sudarė ir parengė Daiva Vaitkevičienė, CD-ROM, Vilnius, 2005.

³ *Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai: Elektroninis sąvadas*, sudarė ir parengė Daiva Vaitkevičienė, CD-ROM, Vilnius, 2005.

⁴ *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008. – 919 p.

ir tautosakos instituto Sakytinės tautosakos skyriaus mokslininkė Daiva Vaitkevičienė – turi ilgalaikį pristatomo objekto mokslinės klasifikacijos įdirbį. Skirtingai nei jos rengtame elektroniniame lietuvių užkalbėjimų šaltinių sąvade, šiame leidinyje autorė ribojasi viena specifine užkalbėjimų sritimi – gydymo užkalbėjimais.

Iš viso leidinyje skelbiami 383 lietuvių gydomųjų užkalbėjimų tipai (apimantys 1447 variantus), atskirai dar išskiriamos atitinkamu tikslu specifiskai kalbėtos kanoninės maldos (83 variantai) bei (to nesitikti iš leidinio pavadinimo) 186 Lietuvoje užrašyti lenkų ir rusų užkalbėjimai (bent taip įvardyti atitinkamuose leidinio skyreliuose, nors logiškai sietini su lietuvių užkalbėjimais ir aiškumo sumetimais galėjo būti pavadinti tiesiog užkalbėjimais lenkų ir rusų kalbomis), kurie saugomi Lietuvių tautosakos rankraštyne. Iš viso šaltinių rinkinyje pateikiama 1716 gydomųjų užkalbėjimų pozicijų.

Skelbiami užkalbėjimai yra sukaupti tautosakos duomenų banke. Daug jų yra iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno ir ten pat saugomų Lietuvos mokslo draugijos rankraščių. Taip pat skelbiami užkalbėjimai, esantys Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštyne bei Istorijos instituto Tikėjimų kartotekoje. Į nuoseklų gydymo užkalbėjimų sisteminių-tipologinių rinkinių įtraukti ir anksčiau įvairiuose leidiniuose skelbti gydomieji užkalbėjimai. Chronologinės publikuojamų užkalbėjimų ribos plačios – pradedant pirmaisiais užkalbėjimų paminėjimais XVI a. istoriniuose šaltiniuose ir baigiant užrašytais XXI a. pradžioje.

Leidinį sudaro dvi svarbiausios dalys – įvadinis skyrius, skirtas lietuvių užkalbėjimų problematikai pristatyti, ir pagrindinė, pačius gydomųjų užkalbėjimų tekstus, suklasifikuotus semantiniu-struktūriniu požiūriu, pateikianti dalis.

Leidinio įvade knygos autorė stengiasi tiksliai apibrėžti pristatomą objektą: „Užkalbėjimai – tai maginę paskirtį turinčios formulės, kuriomis siekiama paveikti fizinę ir psichinę realybę“ (p. 9). Iš karto mėgina

paaikškinti ir jų gyvavimo prielaidą: žodis turi nepaprastą dvasinę galią, kuri gali paveikti žmones, mitines būtybes, ligas, daiktus ar gamtos reiškinius.

Užkalbėjimų termino darbinis apibrėžimas svarbus, nes užkalbėjimų žanrinė riba sunkiai leidžia griežtai skirti užkalbėjimus nuo maldelių, linkėjimų, būrimų, keiksmų ir kitų magijai giminiškų žodinių žanrų. Dėl užkalbėjimo žanro ribų (ir jo skyrimo iš visų maginių tekstų prasmingumo apskritai) įvairių šalių mokslininkai iki šiol nesutaria.

Užkalbėjimus traktuodama kaip folkloro žanrą, artimą maldelėms ir būrimams, D. Vaitkevičienė teigia, kad maldeles nuo užkalbėjimų skiria tai, kad jos ryškiai išreiškia religinį santykį tarp jas sakančio asmens ir adresato, į kurį kreipiamasi, o užkalbėjimuose vyrauja užkalbėtojo asmeninė galia, vietoj prašymų atsiranda įsakymai ar kategoriški nurodymai (p. 10). Nepaisant šio skyrimo, specifiniu gydomųjų užkalbėjimų tipu autorė laiko kanonines maldeles, kurios buvo sakomos ypatingu būdu. Būrimai nuo užkalbėjimų, pasak tyrėjos, kiek lengviau skiriami: šios verbalinės formulės sakomos siekiant gauti žinių apie ateitį per įvairius ženklus, sapnus (p. 11).

D. Vaitkevičienė nurodo, kad lietuvių folkloristikoje paplitęs terminas *užkalbėjimai* liaudies tradicijoje turi ir kitus vardus – tai *žadėjimai*, taip pat *vardijimai* (p. 9). Tiesa, skaitytojui kažkodėl neprimena, kad neretai užkalbėjimai dar buvo vadinami ir *šnabzdėjimais*, *nukalbėjimais*, *atkalbėjimais*, *murmėjimais* bei kt. Atitinkamai ir užkalbėjimus sakantys žmonės buvo (ir yra) vadinami ne tik užkalbėtojais, bet ir *vardintojais*, *šnabzdūnais*, *nukalbėtojais*, *atkalbėtojais* ir kt.

Įvadinėje leidinio dalyje tyrėja trumpai apžvelgia ir istorinę-geografinę užkalbėjimų dimensiją. Ji teigia, kad chronologiniu požiūriu sąlygiškai galima skirti senąsias formules ir krikščioniško turinio užkalbėjimus. Area linio požiūriu, autorės nuomone, galima kalbėti apie bendrus baltų ir slavų užkalbėjimus, bendras paraleles Rytų ir Šiaurės Europos užkalbėjimų tradicijoje ir universaliai paplitusius užkalbėjimus (p. 13).

Įvade taip pat aptariamas ir užkalbėjimų atlikimas. D. Vaitkevičienė atkreipia dėmesį į tai, kad užkalbėjimų formulės yra užkalbėjimo ritualo dalis. Kad užkalbėjimas gyvuotų kaip maginė praktika, būtini trys dėmenys: užkalbėjimo formulė, jos verbalinis atlikimas ir paties užkalbėtojo maginė (ar sakralinė) galia (p. 39). Sakant užkalbėjimus, buvo paisoma saulės ar mėnulio padėties, savaitės dienos, neretai stengtasi pasirinkti ribinę ar atvirą erdvę, tinkamą vėjo kryptį, kreiptas dėmesys į pasaulio šalių kryptį (visų pirma – šiaurės ir vakarų kryptys). Jei užkalbant būdavo judama, svarbi buvo ir judėjimo kryptis – paprastai buvo rekomenduojamas sukimasis prieš saulę. Dažnai buvo tiesiogiai užkalbamas matomas ar įsivaizduojamas ligois, tačiau neretai – ir koks nors tarpinis objektas (duona, druska, cukrus ir kt.). Svarbūs buvo ir užkalbėjimo sakymo ypatumai (kartojimas, kvapo sulaikymas, papūtymas), rankų judesiai ir kt. Deja, ilgalaikėje lietuvių užkalbėjimų užrašymo tradicijoje ne visi šie dėmenys buvo fiksuojami, neretai buvo apsiribojama vien užkalbėjimo teksto užrašymu. Užkalbėjimo vieta, laikas, neverbalinis užkalbėtojo elgesys ir kita su užkalbėjimu susijusi informacija dažnai nenurodoma. Tai sunkina užkalbėjimų, kaip maginio, maginio-religinio, socialinio reiškinio, analizę. Kita vertus, D. Vaitkevičienės teigimu, užkalbėjimai, kaip ir maginiai veiksmai, gali gyvuoti savarankiškai. Gal ir gali, bet tada jie bus ne iki galo suprantami, praradę savo giluminę reikšmę.

Tyrėja įvade kalba ir apie užkalbėjimų perdavimo tradicijos ypatumus, apibendrina jų rinkimo istoriją ir užkalbėjimų, tarp jų ir gydymųjų, šaltinius, trumpai užsimena apie lietuvių užkalbėjimų tyrimus, pristato gydymųjų užkalbėjimų klasifikavimo modelius (pagal paskirtį, struktūrinį-semantinį tipą ir pagal tekste vyraujančią veiksmą).

Užkalbėjimų klasifikavimas pagal jų paskirtį, nors yra tradicinis, paprastas, populiarus, pasak sudarytojos, nėra patogus, skelbiant lietuvių užkalbėjimus (p. 24). Gydymo užkalbėjimai leidinyje pateikiami remiantis užkalbėjimų tipologija, jungiant užkalbėjimų

tekstus į struktūriniu-semantiniu pagrindu sudarytus tipus⁵. Užkalbėjimo tipu laikoma variantų visuma, kurią sieja tokie pat arba artimi motyvai, organizuojami į analogiškos struktūros tekstus (p. 25). Taip pat tipais laikomi ir pavieniai užkalbėjimų variantai, jeigu jie struktūros ir semantikos požiūriu negali būti siejami su kitomis variantų grupėmis. Struktūriškai ir semantiškai besikartojantys tipo variantai autorės grupuojami į versijas, kurios sudaromos atsižvelgiant į konkretaus tipo variantų semantines ir struktūrines ypatybes. Versijos žymimos raidėmis ir skaičiais (nutolusios versijos žymimos tik raidėmis, o vos vos besiskiriančios – raidėmis ir skaičiais). Atskiri užkalbėjimų tipai leidinyje yra komentuojami greta publikuojamų tekstų.

Užkalbėjimai klasifikuojami, užkalbėjimų tipai ir versijos knygoje išskiriami pagal jų naratyvines funkcijas. Ši klasifikacija susijusi su užkalbėjimų klasifikavimu pagal veiksmą. Naratyvinėmis funkcijomis autorė vadina pagrindines užkalbėjimuose naudojamas gydymo strategijas (p. 26). Nors panašus klasifikavimo būdas nėra naujas, lietuvių užkalbėjimai taip sisteminami pirmą kartą. Knygoje skiriama vienuolika lietuvių gydymųjų užkalbėjimų naratyvinių funkcijų. Kai kurios jų sudaro artimas poras arba opozicijas: 1) atskyrimas ir sujungimas, 2) išvairymas, 3) perdavimas ir paėmimas, 4) išvalymas, 5) sunaikinimas, 6) judėjimas ir stabdymas, 8) įvardijimas, 9) išgelbėjimas.

Daugiausia yra užrašyta įvardijimo tipui skirtinų užkalbėjimų, mažiausiai (vienas) – sujungimo tipo užkalbėjimų. Žiūrint į užkalbėjimų kiekybę pagal variantų skaičių, daugiausia yra perdavimo tipo užkalbėjimų, mažiausiai – taip pat sujungimo tipo variantų, vos vienas.

Diskutuoti dėl pasirinktos klasifikacijos prasmingumo, patogumo ir kitų klasifikavimo dalykų galima be galo. Klasifikacijos pasirinkimas – visada didelį galvos skausmą

⁵ Kaip nurodo D. Vaitkevičienė, užkalbėjimų skirstymas tipais yra folkloristinio požiūrio į šiuos tekstus išdava; užkalbėjimų tipologinimo bandymai Europos folkloristikai žinomi jau nuo XX a. pradžios (p. 25).

gausią empirinę šaltinių medžiagą sutvarkyti bandančiam tyrėjui keliantis uždavinys. Nesvarbu, kokia tipologija būtų pasirinkta, svarbiausia, kad ji būtų konkrečiu atveju tinkama, padėtų sistemingai, nuosekliai suvaldyti esamą empirinę medžiagą. Kaip kam patogiau. Su šiuo uždaviniu šaltinių leidinio autorė susidorojo. Medžiaga tipologinama logiškai, nuosekliai. Pateikiama tiksli, detali kiekvieno užkalbėjimo bibliografinė informacija.

Kiek painiavos leidinio struktūroje kelia tai, kad knygos dalyje, kurioje pristatomi į atskirus tipus suskirstyti užkalbėjimai, remiantis minėta autorės pateikta klasifikacija pagal 11 naratyvinių funkcijų (priskirtų aštuonioms artimoms poroms ar opozicijoms), ta pačia seka toliau numeruojami ir kiti su lietuvių gydymo užkalbėjimais susiję tekstai, įvardyti kaip „Rašymas“, „Kanoninės maldos“, „Lenkų užkalbėjimai iš Lietuvių tautosakos rankraštyno“, „Rusų užkalbėjimai iš Lietuvių tautosakos rankraštyno“. Galbūt vertėjo tiesiogiai su naratyvinėmis funkcijomis nesisiejančius (ar sąmoningai nesisietus), bendrai užkalbėjimų tipologijai nepriklausančius tekstus knygos struktūroje išskirti aiškiau. Beje, „Rašymo“ tipui priskirti užkalbėjimai taip pat siejasi su naratyvinėmis funkcijomis, tačiau įvade, pristatant gydomųjų užkalbėjimų naratyvines funkcijas, šis tipas šiuo požiūriu aiškiai neįvardijamas (tiesa, galima suprasti, kad autorė skiria jį „įvardijimui“, p. 37).

Nepaisant to, didelis knygos privalumas tas, kad reikiamos informacijos skaitytojas čia gali rasti ne tik vadovaudamasis autorės pateikta tipologine sistema (be abejo, leidinyje yra ir užkalbėjimų tipų rodyklė), bet ir knygos gale esančiomis įprastesnėmis ligų ir situacijų, pateikėjų, užrašytojų ir geografinė rodyklėmis. Iš ligų ir situacijų rodyklės matyti, kad daugiausia skelbiamų užkalbėjimų yra nuo gyvatės įkandimo, taip pat

nuo rožės, karpų, danties skausmo, grižo ir kraujo tekėjimo, o iš rinkėjų rodyklės – kad daugiausia knygoje skelbiamų užkalbėjimų yra užrašę Rita Balkutė, Alfonsas Bielinis, Viljo Johannesas Mansikka. Geografinė rodyklė rodo, kad publikuojami užkalbėjimai apima visą Lietuvos teritoriją, tačiau bene daugiausia užkalbėjimų užrašyta rytų Lietuvoje. Mažiau su pristatoma sritimi susipažinusiems skaitytojui gali praversti ir knygos gale esantis žodynėlis. Jame aiškinami tiek su žanro specifika, tiek su tarmybėmis, svetimybėmis ir panašiais dalykais susiję žodžiai, kurie bendrine kalba pratusiam skaityti žmogui gali būti nesuprantami. Leidinį pagyvina iliustracijos: užkalbėjimų pateikėjų, rinkėjų nuotraukos, kai kurie užkalbėjimų rankraščių tekstų pavyzdžiai. Tiesa, kriterijai, pagal kuriuos buvo parinktos kaip tik šios iliustracijos, moksliniu požiūriu nėra aiškūs. Ar čia pavaizduoti daugiausia užkalbėjimų pateikėjas, daugiausia užkalbėjimų užrašę rinkėjai, svarbiausių rankraščių pavyzdžiai, ar šiaip atsitiktinai parinkti pavyzdžiai? Tačiau, palyginti su bendra knygos verte, tai tik menka smulkmena.

Leidinio vertę labai didina ne tik lietuvių užkalbėjimus apžvelgiančio įvado, bet ir pagrindinių gydomųjų užkalbėjimų tipų su būdingiausiais pavyzdžiais vertimas į anglų kalbą (vertė Laima Vincė Sruoginis). Tai leis šiuo solidžiu leidiniu naudotis ne tik lietuvių folkloro, magijos, tradicinės medicinos tyrėjams, bet ir kitų šalių atitinkamų sričių mokslininkams.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institute saugomų šaltinių publikacijos folkloro tyrėjų ir etnokultūra besidominčių asmenų visada laukiamos. Tikėkimės, kad po kiek laiko visuomenę pasieks ir kitų su magija besisiejančių tekstų (ūkinių, meilės ir kitokių užkalbėjimų, būrimų, maldelių, keiksmų ir kt.) sisteminiai leidiniai.

Dalia Senvaitytė